XALQ OG‘ZAKI IJODI XALQ QADRIYATLARINING TARKIBIY QISMI SIFATIDA (AKSIOLOGIK VA POETIK TAHLIL)

Muhiddinova Gulrux Yoqubjon qizi
Samarqand davlat pedagogika instituti,
Tillar fakulteti, "O‘zbek tili va adabiyoti"
yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
gulrux.muhiddinova@samdpi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarining milliy qadriyatlar tizimidagi o‘rni aksiologik va strukturaviy-semantik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Tadqiqotda xalq dostonlari ("Alpomish", "Go‘ro‘g‘li" turkumi), tarixiy-maishiy ertaklar va paremiologik fond (xalq maqollari) tahlili asosida folklor matnlaridagi qadriyatli kodlarning uch asosiy tasnifi — vatanparvarlik, ijtimoiy-axloqiy va oilaviy-gumanistik qadriyatlar tizimi ishlab chiqilgan. Shuningdek, Samarqand baxshichilik maktabi an’analari misolida og‘zaki ijodning yosh avlodda milliy o‘zlikni anglash va mafkuraviy immunitetni shakllantirishdagi funksional mexanizmlari ochib berilgan. Mahalliy va xorijiy folklorshunoslik izlanishlari asosida folklor merosini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish bo‘yicha ilmiy-metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, aksiologik tahlil, milliy qadriyatlar, qadriyatli kodlar, dostonlar, paremiologiya, baxshichilik an’analari, milliy o‘zlik.

УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ НАРОДНЫХ ЦЕННОСТЕЙ (АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ И ПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Аннотация. В данной статье с аксиологической и структурно-семантической точек зрения исследуется место образцов узбекского устного народного творчества в системе национальных ценностей. На основе анализа народных дастанов (циклы «Алпомыш», «Гороглы»), социально-бытовых сказок и паремиологического фонда разработана трехуровневая классификация ценностных кодов в фольклорных текстах: патриотических, социально-нравственных и семейно-гуманистических ценностей. На примере самаркандской школы сказителей (бахши) раскрыты функциональные механизмы устного творчества в формировании национального самосознания и духовного иммунитета молодежи. На базе современных исследований сформулированы научно-методические рекомендации по интеграции фольклора в образовательный процесс.

Ключевые слова: устное народное творчество, аксиологический анализ, национальные ценности, ценностные коды, дастаны, паремиология, традиции бахши, национальная идентичность.

ORAL FOLK ART AS AN INTEGRAL PART OF NATIONAL VALUES (AXIOLOGICAL AND POETIC ANALYSIS)

Abstract. This article investigates the position of Uzbek oral folk art samples within the system of national values from axiological and structural-semantic perspectives. Based on the analysis of folk epics ("Alpomish" and "Gorogly" cycles), socio-domestic tales, and the paremiological fund, a three-tier classification of value codes in folklore texts is developed:

patriotic, socio-moral, and family-humanistic values. Exemplified by the Samarkand school of storytellers (bakhshi), the functional mechanisms of oral art in fostering national self-awareness and spiritual immunity among youth are revealed. Grounded in contemporary research, scientific and methodological recommendations are formulated to integrate folklore into the educational process.

Key words: oral folk art, axiological analysis, national values, value codes, epics, paremiology, bakhshi traditions, national identity.

Kirish. Globallashuv jarayonlari va raqamli axborot makonining kengayishi sharoitida har bir millatning o‘zligini, tarixiy xotirasini hamda ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini saqlab qolishi dolzarb ilmiy va ijtimoiy muammoga aylanmoqda. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi nafaqat badiiy-estetik hodisa, balki ajdodlarimizning ko‘p asrlik hayotiy falsafasi, axloqiy mezonlari va dunyoqarashini o‘zida mujassam etgan yaxlit qadriyatlar (aksiologik) tizimidir. Zero, yozma adabiyot shakllanmasdan avval ham xalqning adolat, halollik, vatanparvarlik, mehmondo‘stlik va oilaparvarlik haqidagi ideallari dostonlar, ertaklar, maqollar va marosim qo‘shiqlari orqali avloddan-avlodga uzatib kelingan. Bugungi kunda milliy qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirishda xalq og‘zaki ijodi namunalarini shunchaki badiiy matn sifatida emas, balki milliy tarbiyaning ta’sirchan ma’naviy kodi sifatida tadqiq etish zarurati tug‘ilmoqda. Ayniqsa, Samarqand vohasida (Nurobod, Qo‘shrabot, Bulung‘ur hududlarida) asrlar davomida shakllangan boy baxshichilik maktablari va og‘zaki ijod an’analari yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqolaning maqsadi o‘zbek xalq og‘zaki ijodi janrlaridagi qadriyatli kodlarni ilmiy tasniflash va ularni zamonaviy ta’lim jarayoniga integratsiya qilish mexanizmlarini asoslashdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Zamonaviy folklorshunoslik va qadriyatshunoslik (aksiologiya) fanlari tutashuvida xalq og‘zaki ijodining ijtimoiy-tarbiyaviy mohiyati mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan izchil o‘rganilmoqda. O‘zbek xalq eposi va baxshichilik san’atining milliy madaniyatdagi o‘rni M. Jo‘rayev hamda J. Eshonqulov tadqiqotlarida fundamental asoslangan bo‘lib, ularda dostonlarning xalq ma’naviy birligini ta’minlovchi funksiyasi yoritilgan [1, 45-b.]. Folklor poetikasi va mifologik tafakkurning obrazli talqini J. Eshonqulovning monografik izlanishlarida chuqur tahlil qilingan [2, 118-b.]. Xorijiy folklorshunoslikda og‘zaki ijodning madaniy xotira va milliy identiklikni saqlashdagi roli A. Dundes hamda L. Honko kabi olimlar tomonidan nazariy jihatdan asoslanib, folklor matnlari jamiyatning qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi madaniy hodisa sifatida baholangan [3, 24-b.; 4, 15-b.]. Qadriyatlar falsafasi va milliy ma’naviy merosning shaxs kamolotidagi o‘rni Q. Nazarovning aksiologik tadqiqotlarida tizimlashtirilgan [5, 132-b.]. O‘zbek xalq maqollari (paremiologiya) va badiiy matnlar tarkibidagi madaniy-qadriyatli birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari D. Xudoyberganova ishlarida o‘rganilgan [6, 74-b.]. Epik dostonlar, xususan "Go‘ro‘g‘li" turkumi dostonlarining genezisi va ulardagi xalq qahramonligi ideallari Sh. Turdimov tadqiqotlarida tahlil etilgan [7, 52-b.]. Adabiyot va folklor darslarida badiiy matnni tahlil qilish va o‘quvchilarning ma’naviy dunyoqarashini shakllantirishning metodik asoslari S. Matchonov ishlarida bayon etilgan [8, 89-b.]. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi janrlarining yaxlit tizimi va tarbiyaviy ahamiyati T. Mirzayev, Sh. Turdimov, M. Jo‘rayev, J. Eshonqulov va A. Tilavovlarning hammualliflikdagi darsligida umumlashtirilgan [9, 63-b.]. Shuningdek, xalq etnografiyasi, urf-odatlari va marosim folklorining qadriyatlar tizimidagi o‘rni O. Safarov, D. O‘rayeva va M. Qurbonovalar tomonidan tadqiq etilgan [10, 41-b.]. Shunga qaramasdan, folklor janrlaridagi qadriyatli kodlarni yaxlit tizim holida tasniflash va ularni bo‘lajak filolog-pedagog talabalar tayyorlash jarayoniga tatbiq etish mexanizmlari yanada chuqurroq o‘rganishni talab etadi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek xalq og‘zaki ijodining asosiy janrlari — qahramonlik dostonlari ("Alpomish", "Go‘ro‘g‘li" turkumi), maishiy-sehrli ertaklar, xalq maqollari hamda marosim qo‘shiqlari matnlari tanlab olindi. Tadqiqotda aksiologik (qadriyatshunoslik) tahlil, strukturaviy-semantik tasniflash, qiyosiy-tipologik tahlil hamda kontent-tahlil metodlaridan foydalanildi. Xususan, "O‘zbek xalq maqollari" to‘plami va Samarqand baxshichilik maktabi vakillari (Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Islom shoir Nazar o‘g‘li) repertuaridagi doston matnlari qadriyatlar semantikasi asosida guruhlarga ajratilib tahlil qilindi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Folklor matnlarini aksiologik tahlil qilish natijasida o‘zbek xalq og‘zaki ijodida mujassamlashgan milliy qadriyatlar tizimining mualliflik tasnifi (uch darajali aksiologik modeli) ishlab chiqildi:

Qadriyatlar guruhi	Asosiy folklor janrlari	Matnlardagi yetakchi qadriyatli kodlar	Tarbiyaviy-funksional ta’siri
1. Vatanparvarlik va ijtimoiy birdamlik qadriyatlari	Qahramonlik dostonlari ("Alpomish", "Kuntug‘mish"), tarixiy qo‘shiqlar	El-yurt ozodligi, yurt tinchligi, milliy g‘urur, jamoaviylik, fidoyilik	Yoshlarda fuqarolik mas’uliyati va vatanparvarlik immunitetini shakllantiradi
2. Axloqiy-me’yoriy va mehnat qadriyatlari	Xalq maqollari, matallar, sehrli va maishiy ertaklar ("Zumrad va Qimmat", "Uch og‘ayni botirlar")	Halollik, mehnatsevarlik, adolat, ilmga intilish, rostgo‘ylik, kamtarlik	Shaxsning axloqiy o‘zini o‘zi boshqarish mexanizmini (vijdon mezonini) yaratadi
3. Oilaviy-gumanistik va marosim qadriyatlari	Marosim qo‘shiqlari (alla, yor-yor, kelin salom), termalar, lof va latifalar	Ota-onaga hurmat, oila muqaddasligi, mehmondo‘stlik, bag‘rikenglik, mehr-oqibat	Avlodlararo vorisiylikni va jamiyatda sog‘lom ijtimoiylashuvni ta’minlaydi

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, birinchi guruhga mansub qahramonlik dostonlarida shaxsiy baxt tushunchasi doimo xalq va Vatan taqdiri bilan uyg‘un holda talqin etiladi. Masalan, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li variantidagi "Alpomish" dostonida Hakimbekning Barchinoyni qutqarish yo‘lidagi harakatlari nafaqat shaxsiy muhabbat, balki bo‘linib ketgan o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot elini birlashtirishdek yuksak ijtimoiy qadriyat darajasiga ko‘tariladi. Ikkinchi guruhdagi xalq maqollari va ertaklarida esa qadriyatlar tizimi qat’iy binar oppozitsiya (yaxshilik — yomonlik, halollik — haromlik, mehnatsevarlik — dangasalik) asosida qurilgan bo‘lib, badiiy adolat tamoyili orqali ezgulikning muqarrar g‘alabasi tasdiqlanadi. Xususan, paremiologik fonddagi *"Halol mehnat — mo‘l daromad"*, *"Adolat — davlatning asosi"*, *"Qush uyasida ko‘rganini qiladi"* kabi maqollar xalqning asrlar davomida sayqallangan axloqiy kodeksi vazifasini bajaradi. Uchinchi guruhdagi marosim folklori namunalari (alla, kelin salom) esa oila institutining ma’naviy mustahkamligini ta’minlab, yosh avlod ongiga mehr-oqibat, sabr-toqat va kattalarga ehtirom tuyg‘ularini emotsional-estetik ta’sir orqali singdiradi.

Muhokama. Olingan natijalar A. Dundes va L. Honko tomonidan ilgari surilgan folklorning madaniy identiklikni saqlovchi mexanizm ekanligi haqidagi nazariy qarashlarni o‘zbek xalq og‘zaki ijodi materiali asosida to‘liq tasdiqlaydi [3, 27-b.; 4, 19-b.]. J. Eshonqulov ta’kidlaganidek, folklor matnlari zamiridagi ramzlar va qadriyatli kodlarni to‘g‘ri talqin qilish millatning ma’naviy ildizlarini anglash imkonini beradi [2, 121-b.]. Sh. Turdimov hamda T. Mirzayevlar ko‘rsatib o‘tganidek, epik dostonlar va xalq og‘zaki ijodi namunalari xalqning tarixiy xotirasini avloddan-avlodga yetkazuvchi eng barqaror ma’naviy ko‘prikdir [7, 55-b.; 9, 68-b.]. Biroq zamonaviy ta’lim jarayonida folklor asarlarini faqatgina filologik-janr nuqtayi

nazaridan o‘rganish bilan cheklanib qolish ularning tarbiyaviy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishga to‘sqinlik qilmoqda. S. Matchonov qayd etganidek, adabiyot darslarida badiiy matnni chuqur tahlil va talqin qilish talabalarning mustaqil fikrlashini hamda ma’naviy dunyoqarashini rivojlantiradi [8, 92-b.]. O. Safarov va D. O‘rayevalar tadqiqotlarida asoslanganidek, xalq urf-odatlari va marosim folklorini o‘rganish yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashning ajralmas qismidir [10, 45-b.]. Ayniqsa, Samarqand davlat pedagogika instituti kabi pedagog kadrlar tayyorlovchi oliygohlarda talabalarni hududiy baxshichilik maktablari merosi bilan yaqindan tanishtirish, folklor matnlarini zamonaviy axloqiy muammolar bilan qiyoslab tahlil qilish bo‘lajak o‘qituvchilarning ma’naviy-tarbiyaviy kompetentligini oshiradi.

Xulosa. Xalq og‘zaki ijodi o‘zbek xalqining ko‘p asrlik ma’naviy tajribasi, axloqiy mezonlari va milliy qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan yaxlit aksiologik tizimdir. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan uch darajali qadriyatlar tasnifi folklor janrlarining yosh avlodda vatanparvarlik, axloqiy poklik va oilaparvarlik fazilatlarini shakllantirishdagi beqiyos o‘rnini ko‘rsatadi. Tadqiqot xulosalariga tayanib, quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Oliy pedagogik ta’lim muassasalarining filologiya yo‘nalishlari o‘quv dasturlarida "O‘zbek xalq og‘zaki ijodi" fanini o‘qitishda aksiologik tahlil metodikasini joriy etish hamda har bir folklor janrini milliy qadriyatlar tasnifi asosida o‘rganishni tizimlashtirish.

2. Bo‘lajak pedagog va filolog talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsadida institut qoshida "Samarqand folklori va qadriyatlar" ilmiy to‘garagini tashkil etish, Nurobod, Qo‘shrabot va Bulung‘ur hududlariga talabalar ishtirokida o‘quv-folklor ekspeditsiyalarini yo‘lga qo‘yish.

3. Yoshlarning raqamli axborot iste’moli xususiyatlarini inobatga olgan holda o‘zbek xalq dostonlari, ertaklari va maqollarining aksiologik sharhlari bilan boyitilgan elektron folklor arxivlari va audio-vizual platformalarni kengaytirish.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Jo‘rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish: Darslik. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2017. – 180 b.
2. Eshonqulov J. Folklor: obraz va talqin. – Qarshi: Nasaf, 2015. – 244 b.
3. Dundes A. Interpreting Folklore. – Bloomington: Indiana University Press, 1980. – 304 p.
4. Honko L. Textualization of Oral Epics. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2000. – 398 p.
5. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya). – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2016. – 224 b.
6. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. – 148 b.
7. Turdimov Sh. "Go‘ro‘g‘li" dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2011. – 240 b.
8. Matchonov S. Adabiyot darslarida tahlil va talqin. – Toshkent: Nishon-noshir, 2019. – 208 b.
9. Mirzayev T., Turdimov Sh., Jo‘rayev M., Eshonqulov J., Tilavov A. O‘zbek folklori: Darslik. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2020. – 288 b.
10. Safarov O., O‘rayeva D., Qurbonova M. O‘zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – 216 b.